

Студијски програм: Разредна настава: I година

Наставни предмет: Историјски развој школства и просвете

Четвртак 07. мај 2020. Време: 10.30–13.00

Предавач: др Весна Зарковић, виши научни сарадник

Развој школства и просвете у средњовековној Србији

О врхунским донетима средњовековне српске културе и данас сведоче знаменити споменици, очувани и у рушевинама. Захваљујући културним достигнућима, тј. сопственим прилогом хришћанској култури, српска држава је ушла у списак народа европске цивилизације. Значајан искорак у том погледу учињен је тек од владавине Стефана Немање (1166–1196), што памти и народна традиција. Иако је и пре Немање постојала српска држава, она није остала у народном сећању баш због слабих културних домета њених владара. Резултати постигнути током средњег века допринели су да Косово и Метохија постане угаони камен српске државе и српског бића, а Косовски завет основа српског идентитета.

Писменост је међу Србе дошла са примањем хришћанства. Био је то дуготрајни процес који је трајао више векова и који је започео у време владавине византијског цара Ираклија (610–641). Због непознавања језика на којем је ширено, хришћанство се није у пуној мери примило, нити дуго задржало међу Србима, све до новог покрштавања средином IX века. Мисија словенских апостола Ћирила и Методија у Моравској и Панонији и, нарочито, повратак њихових ученика на Балкан, допринели су да ово примање хришћанства буде трајно. Ипак, ни оно није заживело код свих, па је Свети Сава (1175–1236) након добијања самосталности за Српску православну цркву 1219. године радио на подизању цркава и постављењу крстова на раскрсницама, који би Србе опомињали којој вери припадају. Овим чином, као и читавим својим деловањем, Свети Сава је поставио темеље специфичног вида хришћанства међу Србима.

Словенска мисија солунске браће била је преломни моменат у појави писмености међу Словенима и Србима: Ћирило и Методије су увели словенски језик у богослужење и за то створили писмо, прилагођено словенском гласовном систему. На тај начин Словени су постали равноправан део велике заједнице цивилизованих народа. Према сведочењу Црногорца Храбра, Словени раније нису имали своје књиге, већ „цртама и резама цртаху и гатаху“, а у комуникацији са другим народима морали су да користе туђе језике и писма којима нису могли у потпуности да изразе своје мисли. Тек писмом које је створио Ћирило стекли су се услови за то, али оно није заживело на истоку Балканског полуострва, па ни међу Србима, јер је потиснуто новим и једноставнијим, створеним од ученика солунске браће, који су се из Паноније

вратили на југ. Названа по творцу глагољице, ћирилица је убрзо постала писмо на којем су Срби, али и други словенски народи, почели да бележе духовна постигнућа. Заслугом учености и талента двојице браће Солуњана који су на словенску језичку стихију успешно накалемили изражајна достигнућа грчког књижевног језика, оплемењаваног дотада током више од два миленија, словенски књижевнојезички медијум је од самог почетка поседовао довољно богат речник и довољно гипку синтаксу да може достојно одражавати једну културу која не заостаје за нивоом својега времена.

Српска писменост је од самих почетака везана за хришћанску цркву, што тада не само да није било неуобичајено, већ је општа појава присутна и код других, старијих светских култура. Она се развијала под окриљем и утицајима источне цркве. Оваква ситуација је појачана настанком српске државе, која је била у спрези са црквом – спрези која је свакако, имала разне аспекте, али је за уметност сасвим извесно била благодатна. Тако је подстрек српској писмености дошао почетком XIII века, када је деловањем Светог Саве, црква у Србији постала самостална. Организација цркве захтевала је људе који су познавали писменост и који би попунили упражњена свештеничка места. Од укупно десет епископија и једне архиепископије, које је образовао Свети Сава, стварајући Српску православну цркву, три су биле на територији Косова и Метохије, и то две старе – Призренска и Липљанска, и једна нова – Хвостанска. Овај податак сведочи о постојању духовног живота и центара писмености на територији Косова и Метохије и пре организовања самосталне српске цркве, али и о густини насељености ове области. Списак епископија сведочи и о постојању урбаних центара, што није карактеристика унутрашњости Балкана. Поред Призрена и Липљана, епископије су у градовима, где је њихово канонско одредиште, постојале још у Расу и Стону на приморју, што, опет, сведочи о стању писмености у то време. Премештање архиепископије у Пећ и њено уздизање на ранг патријаршије додатно је допринело уздизању писмености и културе у Србији. О томе и данас сведоче бројни остаци, сачувани и у рушевинама, и велика концентрација цркава и манастира. Према неким евиденцијама на простору Косова и Метохије има најмање две стотине храмова у различитим облицима очуваности, али је њихов број вероватно доста већи, јер истраживања нису извршена до краја.

Писменост на простору средњовековне Србије је, свакако, код ужег круга људи постојала и раније, али се тек настанком епископија и свештенства у њима шири. Стварање свештеничког кадра дуго је била покретачка снага ширења писмености, која, међутим, није присутна само у окриљу цркве, већ и међу другим становништвом, пре свега властелом. Ширењем писмености настаје процес који се данас изједначава са образовањем, које се у средњем веку сводило искључиво на ову делатност.

Значај писмености био је уочен код ширег круга људи: она им је отварала пут и стварала проходност у слојеве друштва чији је положај био лакши од оног у којем су се нашли зависни сељаци. Процес ширења писмености узео је великог маха и морао је да буде регулисан од стране владара. Познат је цитат из Дечанске хрисовуље (1330) који каже: „поповски синове кто књигу изучи да стоји с оцем, ако ли не изучи да је

меропах. И да се поп од попа стави, а меропах ако књигу [изучи] да је меропах“. Овај цитат сведочи о неколико чињеница од којих је најважнија да је у ранијем периоду, пре издавања хрисовуље, било могуће да и меропах (зависни сељак) који је „изучио књигу“ (који се описменио) постане поп, али да је од друге четвртине XIV века таква пракса забрањена. Владар је то морао урадити јер је претила опасност смањивања радне снаге као последица повећаног описмењавања. У претходном веку за свештенике су постављани синови попова, који су поред очева изучили основе хришћанске науке. Међутим, то више није било довољно јер се писменост проширила међу становништвом које је настојало да на основу тога промени свој друштвени положај. Зато је законодавац прописао да поповски синови могу постати свештеници једино уколико „изуче књигу“, у супротном, постајали су земљорадници. Извод из хрисовуље сведочи и да је писменост била заступљена више него што се обично схвата и да је била присутна и међу зависним сељацима, а не само код племства и свештенства. Присуство писмености и у сеоским срединама потврђује и пример светог Петра Коришког, који је био из метохијског села Уњемира (данас Добра Вода код Клине). Евидентна чињеница да је свако село на Косову и Метохији имало најмање једну, а многа две и више цркава, говори да је литургијско–парохијски живот био изразито развијен. Писменост је била на таквом нивоу да су се књиге преписивале и у сеоским црквама, а не само у великим манастирима и епископалним катедрама, што сведочи натпис на једном четворојеванђељу које се данас чува у Хиландару, које је 1450. године преписао поп Никола „у жупи Лабу, у селу Вранин Долу“.

Мирослављево јеванђеље, 1. страна

Ширење писмености у Србији од XIII столећа према крају средњег века била је очигледна појава, о чему сведочи и епистографија, тј. писмо као вид комуникације. Међу духовним лицима сачувана су нам писма од Светог Саве до пада Деспотовине. Сачувана нам је и преписка световне властеле, међу којима се издваја она новобрдског грађанина и писца Димитрија Кантакузина.

Најпознатији, уједно и најстарији сачувани споменик писан ћирилицом настао је у другој половини XII века и познат је под именом Мирослављево јеванђеље. По свом саставу то је јевађелистар, богослужбена књига у којој су текстови распоређени према читањима у току црквене године. Јеванђеље је настало по поручбини Немањиног брата, кнеза Мирослава који је управљао западним делом Србије (Захумље и Травунија). Рукопис јеванђеља је значајан јер садржи илустрације, односно илуминације врхунског уметничког домета. Творац овог рукописа је највероватније Глигорије Дијак, чији се потпис налази на последњем листу. Мирослављево јеванђеље се данас чува у Народном музеју у Београду и представља светску културну баштину. Рукопису недостаје један лист и то 166, који се налази у Националној библиотеци Русије у Санкт Петербургу.

Мирослављево јеванђеље, иницијал

Минијатуре, иницијали и заставице Мирослављевог јеванђеља спадају у најлепше српске средњовековне књижне украсе. У њима су присутни елементи западног, романског стила. Нарочито у начину цртања мотива и примене боја.

Најчешћи украси су иницијали, затим минијатуре, док су заставице употребљене ретко. Минијатуре су углавном декоративне и ретко илуструју текст.

Иницијали су уочљиви и захватају по неколико редова текста. Има их насликаних и између стубаца. Сви су богато украшени орнаментима, плетеницом са две или више међусобно уплетених трака, или се у сплету лишћа лако препознају контуре слова. Поред ових има и иницијала украшених животињама, маскама, као и људским ликовима. Све заставице, осим прве на којој су приказани јеванђелисти Јован, Марко и Лука под аркадама, једноставног су изгледа и цртане су пером. Најпознатије минијатуре, уз поменути заставицу са јеванђелистима, јесу иницијал „В” — јеванђелиста Марко, иницијал „В” — Александар Велики, иницијал „В” — Марија Магдалена. Треба поменути и иницијал „П” са две птице, који је употребљен за лого Народног музеја. Међу најлепше минијатуре сврставају се „Дијак за пултом” и „Дијак међу лавовима”.

Основна средства изражавања илуминатора Мирослављевог јеванђеља су линија и боја. Палета је сведена, а односи боја звучни. При обради људске фигуре волумен је углавном постигнут цртежом. Инкарнати су светлоружичасти или је остављено да се види боја пергаментна, а пластичност је постигнута наношењем руменила на истакнуте површине лица. Пропорције су здепасте, а драперије следе и наглашавају облике тела.

Године 2007. снимљен је филм о Мирослављевом јеванђељу „У почетку беше реч”, редитеља Бошка Савковића. Филм прати историју јеванђеља од настанка до данас. Филм је снимљен на оригиналним локацијама у којима се одвијала прича — од Јоханесбурга до Петербурга, Хиландара, Дубровника, Требиња, Беча, Будимпеште... Филм је добио девет међународних награда.

Ширење писмености увећавало је и интересовање за књиге, а круг читалаца није био онако узак као што се обично мисли. С јачањем друштва и државе, у културном животу су све мање учествовали искључиво владоци, великаши и црквени управљачи; писменост и читање били су раширени и међу властеличићима, свештеничком и чиновничком децом, трговцима и занатлијама.

Постојање писмености у селима сведочи о њеној општој раширености, јер је, као и у западној Европи или Византији, била на знатно вишем нивоу у урбаним него у руралним срединма. Разлог лежи у другачијем привредном усмерењу урбаних насеља. За разлику од села, где се становништво бавило готово искључиво земљорадњом, у градовима се становништво бавило, пре свега, трговином и занатством, а у појединим насељима и рударством. Управо ове привредне гране су условиле настанак урбаних насеља. Истовремено, за њихово обављање је било потребно познавање писмености. Појачани развој урбаних насеља започео је средином XIII века и свој врхунац је достигао средином XV века. Развој урбаних насеља пратио је развој писмености. Средњовековна Србија је била најурбанизованија пред пад, а тада је и писменост била на највишем нивоу. Пример за то је град Ново Брдо, који је у првој половини XV века био један од најразвијенијих градова на Балкану, због чега га Константин Филозоф назива „град сребрни, уистину златни“. У његовој близини налазили су се други градови, од којих је највећи била Приштина, затим Трепча, Јањево, Вучитрн, Пећ,

Призрен, Беласица, Копорић и др. Треба истаћи да се на Косову развила највећа агломерација у средњовековној Србији коју су сачињавали: Ново Брдо, Приштина, Јаћево, Трепча и Вучитрн.

У градовима је била присутна колонија трговаца која је неговала посебну врсту писмености, потребну за обављање њиховог посла. Трговци и трговачка друштва водила су прецизну евиденцију о свом пословању у посебној свесци (књизи), коју су називали тетраг. Нажалост, највећи број свезака трговаца који су пословали у градовима Србије су изгубљене, али оне које су сачуване сведоче о обиму посла и о познавању не само основне писмености, већ и савремених принципа економског пословања. О раду трговаца и њиховој писмености у српским градовима сведоче сачуване свеске њиховог пословања. Интересантно је да сачуване „трговачке књиге“ говоре о вођењу двојног књиговодства, насталог на тлу Италије, а које је тек деценију–две раније забележено у Венецији. Књиге браће Кабужић која су пословала у Новом Брду сачуване су нам за период од 1426–1433. године и састојале су се из: главне књиге (quaderno), дневника (giornale) и подсетника (squarçio). Да је бележење пословања било уобичајено код трговаца сведочи и књига Михаила Лукаревића који је у Новом Брду пословао од 1432. до 1440. године. О њиховим књигама познати италијански привредни историчар Федерико Мелис каже да својим исцрпним садржајем и детаљним подацима предњаче над пословним књигама многих италијанских трговачких кућа у то време.

Писменост је била потребна и појединим занимањима у оквиру рударства. У рударским трговима забележено је постојање градских чиновника који су морали водити писмену евиденцију. Били су то: цариник, урбурар, номик и судија. Они су имали своје свеске у којима су бележили податке везане за њихово пословање. Поред тога, неке правне радње као што су продаја, давање у залог и давање у мираз баштине биле су неважеће уколико се о томе не изда номичка исправа. Одредба је прописана Законом града Новог Брда, јединим таквим сачуваним за српске градове у унутрашњости, а сачувана је и потврда која показује да се ова законска одредба поштовала.

Поред ове практичне писмености, постојала је и она друга, виша, која је потицала из духовних људских потреба. Током средњег века на Косову и Метохији су боравили и писали: Теодосије, Данило Пећки, Данило Бањски, Јефрем, Марко и Цамблак. Били су то велики писци који су стварали у окриљу цркве, али било је и оних који су писали ван ње. Та тенденција је дошла при крају српске средњовековне државе, када је писменост у њој достигла највиши ниво. У специфичним политичким приликама и тешким временима непрекидног турског разарања и нападања на Србију, које је писац описао речима: „Ратовало се у свако годишње доба, па је рат постао део свакидашњице“, јавило се неколико значајних умних стваралаца. Бројем писаца предњачило је Ново Брдо, које је у првој половини XV века изнедрило неколико значајних, од којих су нам остала сачувана дела Владислава Граматика, Димитија Кантакузина, Мартина Сегона, Константина Михаиловића. Они као да су хтели, док је

још увек било живо сећање на велики град и његову прошлост, да оставе сведочанство о „последњим временима“ која су дошла у Србију.

Слична ситуација је била и у другим градовима средњовековне Србије, али због непостојања континуитета нису сачувани писани трагови. Нису сачуване архиве градова у унутрашњости, судске породичне или архиве управних органа. О писмености у Београду сведоче речи Константина Филозофа (Костенечког) који каже да постоје „садашњи добри српски преписивачи“ и додаје „у овом веома славном граду [Београду] и мала деца почеше преписивати божанствене књиге“.

У таквим условима настала је и развијала се и Приштина, град који своје постојање треба да захвали близини великих рудника и рударских тргова у његовој околини и географском положају. Настала као место где се налазила владарска резиденција, Приштина се од „неограђеног села“ (коџ) како ју је, не без потцењивачке намере, описао Јован VI Кантакузин, који се у њој састао са краљем Душаном, развила до другог по величини града у Србији. После пропасти царства била је седиште породице Бранковић. У њој је постојала значајна колонија страних трговаца, а велики трговачки сајмови су одржавани два пута годишње – с пролећа и јесени. Трговци су имали своје куће око трга, који се у неким дубровачким документима бележи као „piaza de Pristina“, на којем се одвијао привредни живот града. Духовни живот се одвијао у православним и католичким црквама, а ван града је постојало и „потечиште“ – место на којем су се одржавала витешка надметања. Иако о школама тог доба у Приштини нема података, и оне су, свакако, постојале.

Средњовековну књижевност нису стварали само они који су састављали, преводили и преписивали књиге; стварали су је и они за које су те књиге писане. Горњи слој читалаца је имао исту, и неретко, вишу културу од просечног писца. Интелектуалци XV века налазили су свој идеал код Грка са великом књижевном традицијом, многобројним дисциплинама и нормираним правописом.

Управо непостојање правописних норми довело је до реформе правописа, коју је у првим деценијама XV века у Србији спроводио Константин Филозоф, уз велику подршку деспота Стефана Лазаревића. Занимљиво је да је слична реформа спроведена у Бугарској крајем XIV века, што упућује на исте узроке.

Питање које се јавља је: где се и у каквим условима стицала писменост у Србији средњег века?

Познато је да је Константин Филозоф учио децу у училишту које је држао у Београду у другој деценији XV века. Где се тачно налазило и како је изгледало данас није познато. Иста је ситуација и са другим градовима средњовековне Србије у којима постоје остаци световних и сакралних грађевина које и данас говоре колико о напредној цивилној и војној архитектури, толико и о развијеном урбаном животу, али остаци средњовековних училишта нису сачувани. Парохијалних и приватних школа је било по свим градовима и већим селима; поготову се читање и писање неговало при епископским резиденцијама; а при двору владара и великаша знало је бити и специјалних учитеља. Те школе не смемо замишљати као неке монументалне зграде

сличне данашњим, учитељи и професори, чак и у Цариграду, су предавања држали у различитим зградама, а често и у свом стану. У самом Цариграду катедре универзитетских професора су се налазиле у различитим зградама, па треба претпоставити да је тако било и у Србији. Поред тога, српска патријаршија је имала своје училиште, као што га је имала и васељенска. На том училишту образован је и Константин Костенечки.

У средњовековној Србији читала су се дела која су припадала учењу православне цркве, претежно религиозне, филозофске и моралистичке садржине. Било је ту и апокрифних дела Старог и Новог завета, профана дела светске литературе, историјске хронике и др. То што су профана дела сачувана у мањем броју у односу на црквена, не значи да су тако и настала, већ да се нису чувала у црквама које су, углавном, преживеле и сачувале нам списе који су постојали у њима. Профана дела су била углавном у приватним кућама које су, у највећој мери, пропале.

Библиотеке нису имали само владари и црквени управљачи, већ и властела. Књиге доспеле до нас сведоче о томе. Књига Бранка Младеновића Псалми са тумачењима писана је 1346. године у Борчу. Латински канцелар деспота Стефана и Ђурђа, Которанин Никола имао је у својој кући у Смедереву велику библиотеку у којој су биле књиге писане на латинском и италијанском језику. Године 1474. писан је највероватније у Новом Брду зборник који садржи Пиндарове Епиникије, Есхилове Седморицу против Тебе и Прометеја, што сведочи да је у XV веку међу Србима било читалаца античких дела.

Податак је утолико вреднији када се зна да је то било време када је већина српских земаља већ пала у турске руке. Био је то један од последњих полета писмености на просторима Косова и Метохије и целе Србије. Падом Новог Брда 1455. и убрзо Смедерева 1459. године већи део Срба нашао се под турском влашћу, где су услови за ширење писмености били знатно погоршани и започео је ретроградни процес. Ипак традиција писмености није могла брзо нестати, али се повлачила из широких слојева и градова у које су се почели усељавати Турци. Носиоци писмености поново постају манастири, цркве и свештеници, али она никада није замрла ни међу широким становништвом. О постојању писмености и школа сведочи помен Димитрија даскала (учитеља) 1595. године у Јањеви. Да писменост није замрла после доласка Турака и да су носиоци духовног живота настојали да буду у складу са достигнућима науке сведочи податак да је новобрдски митрополит Никанор 1539. године у манастиру Грачаници основао штампарију, где је штампао књиге на српском језику.

Литература:

Д. Богдановић, *Књига о Косову*, СКЗ, Београд 2006.

Ђ. Бубало, *Писана реч у српском средњем веку: значај и употреба писаних докумената у средњовековном српском друштву*, Стубови културе, Београд 2009.

Ђ. Бубало, *Српски номици*, Византолошки институт САНУ, Београд 2004.

А. Веселиновић, *Образовање у средњовековној Србији*, Образовање код Срба кроз векове, Завод за уџбенике и наставна средства, Друштво историчара Србије, Историјски институт, Београд 2003, 9–19.

П. Ивић, *Српски народ и његов језик*, СКЗ, Београд 1971.

П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Институт за лингвистику, Нови Сад 1976.

Историја српског народа, друга књига, СКЗ, Београд 2000³.

Т. Јовановић, *Стара српска књижевност. Хрестоматија*, Филолошки факултет, Нова светлост, Београд – Крагујевац 2000.

М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Просвета, Београд 1975.

Косово и Метохија у српској историји, СКЗ, Београд 1989, (С. Ћирковић).

С. Ћирковић, *Писменост и образовање у Србији (XIII–XV в)*, Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана, Equilibrium, Београд 1997, 396–422.

Препоручујем студентима да на YOU TUBE- у погледају филм *У почетку беше реч* Бошка Савковића, који говори о *Мирослављевом јеванђељу*.